

Nadia Georgiou

Invisible Mediators: Interpreters of German Occupied Greece (1941–1944)

2/2022
DOI: 10.25365/cts-2022-4-2-3

Herausgegeben am / Éditée au /
Edited at the: Zentrum für Trans-
lationswissenschaft der Universi-
tät Wien

ISSN: 2617-3441

Abstract

Recent years have seen the creation of a complex and multifaceted body of scholarly work examining the role of translators and interpreters in conflict situations. More is yet to be discovered, however, about these significant individuals and their functions and contribution to past and current wartime situations. Using data collected from oral histories gathered as part of the digital archive project by the Free University of Berlin, and the written testimonials provided by the Center for Neo-Hellenic Studies, this study focuses on the underexplored role of interpreters in German Occupied Greece (1941–1944). The digital archive offers key information regarding issues beyond what has been recorded so far regarding interpreter ethnic and ideological allegiances, for instance. Issues connected to the interpreters' background, with a special emphasis on acquisition of linguistic skills, shed light on broader anthropological and sociological issues, such as their level of education, which may be linked to social class. Gender is another aspect discussed, as a result of the finding that a large number of interpreters in Occupied Greece were women.

Keywords: interpreters; World War II; Occupied Greece; gender; social class; ideology

Nadia Georgiou

Invisible Mediators: Interpreters of German Occupied Greece (1941–1944)

Abstract

Recent years have seen the creation of a complex and multifaceted body of scholarly work examining the role of translators and interpreters in conflict situations. More is yet to be discovered, however, about these significant individuals and their functions and contribution to past and current wartime situations. Using data collected from oral histories gathered as part of the digital archive project by the Free University of Berlin, and the written testimonials provided by the Center for Neo-Hellenic Studies, this study focuses on the underexplored role of interpreters in German Occupied Greece (1941–1944). The digital archive offers key information regarding issues beyond what has been recorded so far regarding interpreter ethnic and ideological allegiances, for instance. Issues connected to the interpreters' background, with a special emphasis on acquisition of linguistic skills, shed light on broader anthropological and sociological issues, such as their level of education, which may be linked to social class. Gender is another aspect discussed, as a result of the finding that a large number of interpreters in Occupied Greece were women.

The Greek experience of the Nazi Occupation (1941–1944) and occupation interpreters

WWII is a particular chapter in European and world history that continues to hold the interest of scholars due to its multi-site and multi-cultural operations and their wide-ranging repercussions. In Greece in particular, the disillusionment of the Greek-Italian war of 1940–41 and the bleakness of the German Occupation (1941–1944) were further heightened by the civil war (1946–1949), which started when most countries in Europe were settling into peace. It is not coincidental that there is no official state holiday in Greece celebrating the unconditional surrender of Germany's armed forces with a Victory in Europe Day. Instead, the bewildering 'Anniversary of the No' (Επέτειος του Όχι) is celebrated each October 28th. The event commemorates Ioannis Metaxas¹ rejection of the ultimatum sent by Benito Mussolini, who had, via proxy of his Italian ambassador in Athens, demanded Axis forces be allowed entrance to Greek territories (MAZOWER 2001).

---

¹ Metaxas was a military officer who became prime minister in 1936. While Metaxas assumed his duties as prime minister in a democratic and constitutional fashion initially, within a few months he established a coup and became dictator, under the auspices of the Greek King George II. The 'Anniversary of the No' is now commemorated annually as an act of patriotism while Metaxas' pro-fascist affiliations and dictatorial regime are glossed over.

The forces of the Greek Resistance, which helped to keep the morale high during the occupation by raging a guerrilla war against the German regime but also engaging in humanitarian and protection work (PERRAKIS 2022), were the same ones to throw the country into political turmoil and cause civil instability after the official withdrawal of the occupying forces in 1944. This civil war between members of the communist fractions (EAM) and the royalist army (ELAS) came to a tentative halt four years later, in 1949. This series of events was later on exploited by post-1974 leftist governments to create a rhetoric which has inexorably linked WWII with the civil bloodshed that followed and the perceived role that the Greek resistance played in Greek liberation (PERRAKIS 2022). This politicization of wartime history has resulted in what Perrakis terms “the politicization of memory” (ibid.: 345), a fact which will also be reflected in the material discussed in this paper.

One of the manifestations of the political split between the left and right side of the resistance was an ideological dichotomy, with patriots on the one side and traitors or collaborators on the other. As a result, the partisans involved in the Resistance, as well as their counterparts engaged in administrative and civil work during and after the occupation, have been tainted by association and often demarcated as either heroes or villains. Even before the defeat and retreat of the German forces were publicly known, the guerrilla forces of EAM-ELAS² started a crusade of purification, which involved the execution of Nazi collaborators, perceived or true, since a collaborator was anyone who might be suspected of “working traitorously with the enemy” (DAVIES 2005: 5). As Davies notes, however, this definition is too narrow to capture the complexity and nuanced nature of the phenomenon. Translation history studies focusing on roughly the same period (1940–1945) testify to the heterogeneous and multi-faceted tasks undertaken and roles performed by interpreters working for occupying forces (NAKAMURA 2008; TAKEDA 2014; KUJAMÄKI 2016; ROSENDO 2019). These studies point towards a complex liminality, either ideological, emotional, or ethical, which situates interpreters working under conditions of occupation within a morally ambiguous area from the point of view of the researcher who often has limited insight into their motivation and thought processes.

Gaining insight into interpreters’ lived experiences often proves a challenging task, as sources pertaining to war time interpreters and translators of the period examined are particularly sparse and the evidence found there ambiguous and often inconclusive (TORIKAI 2009; FOOTITT & KELLY 2012). Two of the most common sources are translator and interpreter autobiographies and memoirs (such as in KUJAMÄKI 2016; ROSENDO 2019), archival material (such as in KUJAMÄKI 2014; TAKEDA 2014) or a combination (RODRÍGUEZ-ESPINOSA 2016). As has been noted (KUJAMÄKI 2016; TAKEDA 2016), interpreters themselves rarely discuss or describe their interpreting and translation work even in their own memoirs. It is often the case that they consider it part of their more general clerical role, or they often associate it with a sense of embarrassment. The same applies to eyewitness accounts in which interpreters are present: in those accounts interpreters are mentioned, usually in passing, especially in situations of Gestapo interrogations. Interpreters are also mentioned in

---

² EAM-ELAS: “abbreviation of Greek *Ethnikón Apeleftherotikón Métopon–Ethnikós Laïkós Apeleftherotikós Strátos*, English National Liberation Front–National Popular Liberation Army, communist-sponsored resistance organization (formed September 1941) and its military wing (formed December 1942), which operated in occupied Greece during WWII” (*ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA*).

connection to other administrative and clerical translation tasks, as they seemed to have been used as clerks in the regime's bureaucratic services.

Apart from the scarcity of resources there is also the matter of their reliability. Firstly, because these accounts, either by interpreters themselves or by other individuals who mention them, are often "constrained by time, audience and social frameworks" (KUJAMÄKI 2016: 118). As a result, they have undergone a series of rewritings, both in the sense of the individual's memories of the past and in terms of textual editing. As Munday notes, "the mediation of memory is inherently unreliable" (MUNDAY 2014: 68), a belief echoed by other scholars working with war narratives. As Perrakis concurs, the war testimonials he used "often give exaggerated and occasionally self-serving or misleading accounts of their author's activities" (PERRAKIS 2022: 5), at least partially one could argue, due to "affect memory", which is defined as the "emotionally expressed feeling that recurs when recalling a significant experience" (KOSKINEN 2012: 24). Regarding the particular material discussed in this paper, the second source of unreliability is a direct effect of the politicization of wartime memory, mentioned earlier. As will be seen in the discussion, sources (both entirely fictional and semi-fictional) are more readily found about interpreters who were members of the Communist party. Their trajectories have been preserved, reiterated, commemorated and celebrated in different forms and their memory is still present today.

The digital archives that host the accounts used in the discussion provide a variety of oblique or passing comments of eye/ear witnesses about conversations with German officials or civil servants, usually without explanations as to the language used to communicate or the presence of interpreters. Without precluding the possibility that in some instances the reports were made by people able to speak and understand German, I would argue that in far more instances the language mediator has become invisible in their role, for a variety of reasons, as will be seen in the discussion. Similar to Kujamäki (2014), therefore, the presence of interpreters cannot be based on explicit textual references alone. Instead, the very useful concept of "assumed translational spaces" and, therefore, "assumed interpreters" (ibid.: 130) is used in this article.

The interpreter of Occupation Greece is an unaccounted presence, a transparent pane of glass that occupiers and occupied were able to communicate through, used to negotiate, come to terms, diffuse potentially flammable situations, and avoid confrontation, even head-on conflict. Often equally despised by both parties, their status as mediators had them treading on a tightrope without a safety net: were they German and Italian collaborators and therefore unpatriotic, even traitorous? Did they place themselves at key places within the administrative mechanism in order to prevent, to protect, to warn against, therefore, acting in a humanitarian capacity, as has been observed in other instances (ROSENDO 2019), being, as a result, altruistic, even heroic? At the time and because of the extreme conditions under which they operated, "framed by prior or anticipated violence" (KUJAMÄKI 2014: 130) interpreters could not simply be language professionals providing a paid service, as we often view them now. The political, ideological and ethical implications of their involvement were too influential, too inciting and open to an array of interpretations, easily twisted by the public, the occupiers, and even the interpreters themselves.

Method and materials

This study draws data from two sources. Firstly, the digital archive of the Center for Neo-Hellenic Studies (henceforth referred to as shell), which has 58 witness accounts about significant events of modern Greek history, including aspects of the Italo-Greek war, the occupation, the resistance and the civil war that ensued. In support of the earlier point about the scarcity of information regarding acts of communication, and therefore, references to war-time and occupation translators and interpreters, out of the 27 WWII testimonials only three have explicit references to (unnamed) interpreters, though there are instances of “assumed interpreting”. The second source of information is the digital archive ‘Memories of the Occupation in Greece’ (henceforth referred to as MOG) co-created by the Free University of Berlin and the University of Athens. It includes 93 oral history biographical interviews with survivors of the German Occupation in Greece and is a unique source of information, completed in 2016.

The oral history interviews of the MOG project, as well as the written testimonials of the shell are in Greek. The MOG oral interviews have been transcribed along with the recorded account of each witness and attached as a .pdf file, which was downloadable and keyword searchable. The Greek transcripts of the interviews were used for the analysis undergone for this article, in conjunction with the video of the interview which offered useful extralinguistic elements, such as laughter, smiling, body movement, pauses, lowering or raising of the voice, among other indicators. Such indicators often manifest the speaker’s state of mind and emotional state, which may not always be in accordance with the content of their interview.

The oral interview accounts do not offer specific information about acts of mediation and communication or the acts of translating and interpreting. It was therefore necessary, and luckily straightforward, to conduct keyword searches in the text of the digital archives, in order to see what type of information was available. The keywords used were *διερμην** (the equivalent of interpret*), *μεταφρασ** (the equivalent of translat*) as well as the keywords for the adjective German*, Ital* and French (*γερμαν**, *ιταλ** and *γαλλ**). The keywords for German, Italian and French were used with RQ2 in mind, namely “How did the interpreters acquire their language skills?” Although most of the interpreters mentioned are assumed to be working with German and Greek as their language combination, there are instances of interpreters working with English, French and Italian. The keyword search yielded 23 hits for interpret* and nine for translat*. The searches for German* understandably yielded tens of hits for each transcribed interview.

After the sections where interpreting is mentioned were located, patterns of information started emerging. These patterns were input on a spreadsheet and have formed the categories presented in the discussion section. The discussion section has been structured according to these recurrent categories, in the form of thematic analysis. The themes were determined according to the research questions (RQs), which are

- RQ1: What information is available regarding the interpreters’ name, gender, nationality, social background, education, and pre-war profession?
- RQ2: How did the interpreters acquire their language skills?
- RQ3: How were the interpreters treated by the occupying forces and the local populace at the time (1941–1944)?

For the purposes of clarity and ease of cross-referencing, the excerpts in the analysis and discussion will be mentioned by code. For the MOG project, the code was created by the researchers who conducted the oral interviews and has the form mog051, for instance. For the snhell project, the code created for the three entries that will be used is a combination of the project provenance (snhell), followed by the number of the writer/editor assigned by snhell. An example would be snhell043 for the collection of the testimonials edited by Papademetriou (2003).

Finally, a note regarding the translation of the data, which in its initial form were oral and spoken in Greek. In the case of the MOG project, subtitles in English and in German are available with the video of the interview. For reasons of copyright as well as for textual cohesion, I decided to provide my own translations of the excerpts used in this study, as I did for the excerpts used from the snhell archive. The thematic analysis was done in the Greek version of the data, as recommended by scholars in Applied Linguistics (PAVLENKO 2007).

Identity and language combinations of the interpreters

The purpose of the thematic analysis was to locate potential answers in response to the research questions. The accounts, however, provide multiple strands of information within the same response and are, therefore, difficult to categorise under one thematic label as several themes are present simultaneously. Regarding the key questions of the interpreters' biographical information, these are not readily addressed in the available accounts, unless they have some connection to the interpreter's role during the tasks and functions they performed. A pertinent example are the accounts found in the collection of Elli Papademetriou, in the testimonials gathered for snhell. The interpreters there are never named, only presented through their actions, such as in Papademetriou (2003), who mentions that

[snhell043] *The Germans enter presently with a Greek interpreter dressed in German clothes. They talk among themselves in German. I was about to ask my sister something very quietly but promptly the interpreter tells the German whose back was turned to me and he slapped me across the face with his heavy, gloved hand.*³

Similarly, in the testimonial of a farmer there are two interesting examples of interpreters, neither of whom is again named:

[snhell043] *[...] the door opens and four carabinieri [of the Italian military police] force themselves in, guns at the ready to shoot me. "Are you M...?" "Yes" I reply. "Get up" the interpreter told me. I get up, get dressed and ask them what they wanted with me. They say: "Give us the suitcase with the manifestos". "Guys, I say, I don't have any suitcase, all I have is a sack full of beans". [...] at the interrogation, the commander tells me: "Why did you leave your village without permission? Don't you know you're under police surveillance? Leave at once and go present yourself in Kiato today."*

---

³ The Greek versions of the translated data are included in Appendix A.

Interestingly, in the previous example the interpreter's mediation is only mentioned once, and then they are relegated to the "assumed interpreting space" discussed in the introduction. Again, the interpreter becomes invisible, with only their function as noteworthy point. This lack of interest in identifying the interpreter does not seem to stem from any malice on the part of the witness, and indeed the witness does not refer to the interpreter in any of the words used contemptuously for German collaborators in other accounts. This assumption is further justified by the same witness's account of a different interpreter.

[snhell043] *In Kiato, I had a let's call her relative, we were in-laws through her deceased husband, she taught foreign languages and spoke Italian. She immediately started socialising with the Italians, she may have hurt herself but did not harm us, she saved many. My family went to see her and she went to the Carabinieri [the military police] and spoke to the commander, an officer, who later on became her boyfriend—that is not our concern.*

This last example is the source of multiple themes, as will be elaborated in the next section. Equally interesting is the language used to describe both the woman, her function as a mediator and helper as well as the witness's feelings towards her and his knowledge of other opinions about her, which are different to his own. The Greek word *ψευτοσυγγένισσα* used here is a compound word, the first part of which is the word *ψευτο/ψευδό*, also found in English as *pseudo*, and having the same meaning: something false or fake. The compound word thus acquires the meaning of 'someone who is not really my relative' by which the witness distances himself from the woman, while at the same time makes sure to mention that 'she saved many'. This account is intriguing as it is typical of the complex attitudes with which many mediators, whether interpreters or other administrative and clerical staff, were viewed during the occupation in Greece and afterwards.

Another aspect of this complex attitude is the fact that the witness does not name his widowed relative, though he must be aware of her name. There are other accounts, however, in which interpreters' names are readily provided, such as the following testimony from the MOG project.

[mog014] *The interrogation started. There was an interpreter, his name was Yorgos, he wore a German uniform. I don't know if he was Greek or German.*

An interesting element of this particular account regards the witness' uncertainty as to the interpreter's ethnicity. The witness is clear about the interpreter's name, which is given in its Greek form and would lead us to assume the interpreter was indeed Greek. The name Yorgos, George in its anglophone version, has a German equivalent of Georg. Whether the witness was indeed confused by the seemingly Greek name and the German apparel of the interpreter or whether they were trying to make a point about the interpreter is open to interpretation.

A treasure trove of information, the following interview from the MOG project offers us not one but two interpreter names, as well as the information that several female camp inmates spoke German. ESG (ΕΣΓ) is the witness and GK (ΓΚ) the interviewer.

[mog018] ESG: *They were pretty typical. When you entered_ [overlapping speech]*

GK: *Soukatzidis [overlapping speech]*

ESG: *Yes. When you entered the camp, it was Napoleon that you met.*

GK: *Had you met him?*

ESG: *Of course, many times. He came to act as interpreter, although some of us knew German, some women. But he came to the camp with the German, the commander.*

[mog032] *There was a Yorgakakis Yorgis, who spoke, he was a patriot, and it was stupid of him because [car noise] had he declared he spoke German, they would use him as interpreter and he would live the good life. They were two brothers, one of them Yorgis and the other one called Thodoris. Because that one had graduated from the German School and spoke fluent German. And the poor fellow did not declare to say “I speak German” to include him in their tasks. And his brother, Thodoris, kept telling him: “Tell them that you speak German”, “No, because they will call me a traitor in the future”. And a few days later he died.*

[mog033] GK: *Was there an interpreter?*

NT: *There was an interpreter of course who, well, [shuffles his body forward] for the simple ones he did not, but he was generally more interested in the partisans. He pretended to be tough and such in front of the Germans, but he helped a lot. He must have existed somewhere [he exhales] Well, that person I couldn't find out when I returned, I couldn't thank him and so on. Because he helped me a lot, with the interrogations the Germans did.*

GK: *What did he do for you? How did he help you?*

NT: *At, at the ... I don't know where from he got the warning and such and in front of the Germans tough and such but [gestures] during the interrogations he said things in a better way and well, he generally helped the partisans. Irrespective of where they were.*

GK: *Was he Greek?*

NT: *Greek. Greek [shuffles his body forward] who had studied in Germany and spoke German there. Ah, the Germans, when someone spoke their language he mellowed, [smiles] they mellowed.*

A number of issues of interest come up in this account as well. The witness implies that the interpreter was particularly helpful towards the partisans and less so to more regular people who were interrogated. There is also information regarding the interpreter's educational background and his acquisition of German. An intriguing element of this account is the witness's response to the question of how the interpreter helped him and the others who were interrogated. The witness claims that the interpreter “said things in a better way” at the interrogations, which implies that the interpreter exercised his mediating power to manipulate the narrative by alterations, additions or omissions. This fact in itself is not an isolated incident, as will be seen by the example of mog040 and mog028 in the following section.

Attitudes towards wartime interpreters and interpreting

The following examples showcase a mixture of positive and negative attitudes towards interpreters. The first example from [mog040] conveys a very positive, admiring attitude towards

the woman, Zelo, who acted spontaneously in a situation of ‘impromptu interpreting’, as I term it, aided by her knowledge of German. A combination of information is provided in example mog040: the interpreter’s name and gender, how they acquired German and even the witness’s attitude towards them.

[mog040] *There was some resistance act that had happened, they killed a German and so on and they march into the village ready to burn it to the ground. And there goes Zelo, who had a German governess, she had a German governess and spoke perfect German and was tall, blonde, blue-eyed, Arian, gorgeous, and she finds the I don’t know who and tells him “We here, herr whatever, we are... [interruption] how could you possibly think that such a thing happened here? I can play the piano for you and all the German composers” and who knows what else.*

The next excerpt is reminiscent of similar accounts in Rosendo (2019) and Rodríguez-Espinosa (2016), in which interpreters acted as censors to filter and manage information in favour of the people interrogated.

[mog028] *One of them had an affair with an Italian superior officer of the Carabinieri. Roula. Roula with an R. I’ll talk about her. She took her with him, He took her with him, Antonio did, whom I knew because he came everyday downstairs and I saw him, we lived upstairs. And when he went to search Greek, houses of Greek resistance fighters he took her along as an interpreter. Roula, the moment they went inside tried to grasp the situation and would tell the girls or women or the wives of whoever was in the house when they went there and charged in the Italian carabinieri with Antonio in charge, “Say nothing. You know nothing.” And nothing else. [...] And after that she wouldn’t speak Greek again but only translated what Antonio said. I later found out that Antonio was in the know about Roula’s role. And that worked for him.*

In a different wartime situation, imprisoned in a concentration camp, the interpreter in Tryuk’s study advises: “You say nothing, and I’ll interpret”. Tryuk reports that the interpreter “handled the entire conversation with great skill and presented the matter such as the “Herr Lagerführer” understood everything completely” (2010: 141). Roula’s intervention seems less drastic in this example, but it would likely not be possible for the witness to know whether she span tales about the resistance fighters based on what those interrogated did or did not say. Her role as censor and protector of the interrogated being known to the carabinieri officer may also explain the lack of violent episodes narrated by the witness following such interrogations, in which the carabinieri, if they felt that the truth was being withheld, could always resort to violence and destruction. Equally interesting is the tone in which the account is narrated, as the witness appears neutral towards Roula despite her obviously helpful attitude, perhaps due to the moral ambiguity connected at the time with having an affair with a member of the occupying forces.⁴

---

⁴ Affairs between the occupier and occupied during the Nazi occupation of European countries have been the focus of several novels and films, such as *Suite française* by Irène Némirovsky (written in 1942 and published in 2004) and *Captain Corelli’s Mandolin* by Louis de Bernières (1994). In de Bernières’ book, one of the local Cephalonia women who is thought to have fraternised with a German officer is hanged

The case presented in [mog018] reflects again the complex moral attitude found in accounts such as [snhell043], as the witness offers two examples, a positive and a negative one.

[mog018] *One of his [the witness's father] brothers was Germanophile and loved the Germans. That is why, when the Germans were marching in, he didn't behave very well. They were not traitors, they weren't. And his, his son, who spoke very well, he'd graduated from the Goethe (Institute), he didn't join the Germans, working as an interpreter and such, no. But he loved the Germans [...] And that Zena Frangea went there too, supposedly as an interpreter. [...] when they were leaving [the Germans] though and they executed the interpreters, Papadoukas and that one and the, those ones they tortured with the Germans at the gorge, there, in Haidari⁵, they took her too. We had made our plans, that we'd find her and kill her. We had reached that point. And they told us "They took her away and executed her".*

The final two examples offer insights into attitudes of witnesses who perceived some interpreters as opportunists who manipulated the situation to not only survive but potentially thrive to the detriment of other members of their community.

[mog067] *KM: When the Germans came to the village, were there only Germans or were there Greeks with them too?*

XBM: There were of course, they had interpreters, they had some scumbags which were collaborators of the Germans. If only you knew how many people collaborated with the Germans then? [...] Others for money, others for ... (4) Unfortunately, in such cases you find plenty of scumbags.

The final example is particularly disturbing, mainly because of the witness's attitude, which seems to be a mixture of awkwardness and reluctance to divulge information which may, in the light of the interview, not seem as clear-cut as the witness believed at the time when the incident happened. It is also worth mentioning the phrasing used by the witness in Greek, translated here as "Oh, well" (*E, καλά*), which is a dismissive phrase, denoting something banal or of less importance than what the interviewer's (GK) question and tone suggested.

[mog060] *GK: Mr Taso, also, did the party at some point try to kill one of those who interpreted for the Germans?*

AM: One of who?

GK: An interpreter.

AM: Yes.

GK: Did they try to kill someone who interpreted for the Germans here in Tripoli?

AM: Oh, well, yes, they killed him in the monastery, the nun did.

---

in punishment. The Greek novelist Yorgos Theotokas in his novel *Ασθενείς και Οδοιπόροι* (*The Sick and Travelers*), initially published in 1950 and then in an expanded edition in 1964, recounts the tale of a Greek actress who had an affair with an SS officer in occupied Athens. At the end of the war, she was sentenced to death for treason by a people's tribunal led by partisans.

⁵ The Haidari camp, located in the Athenian suburb of the same name, was used as a concentration camp by the Axis powers during the occupation of Greece.

GK: *How did that happen?*

AM: *[laughs] One night, the nun Sofronia had given a, what do you call it? I've written it down, I don't know, I didn't know now. She took him inside the nunnery, took him to bed to make love and the guerrilla was under the bed with a knife, stabbed him, threw him over his shoulder and brought him to Martyr Demetrio's church. Dumped him outside Tzafa's house and left [laughs].*

GK: *What was the man's name?*

AM: *I don't recall.*

GK: *The interpreter. Was he called Lekkas?*

AM: *Lekkas, yes, yes [laughs].*

Andrianopoulos (2018) reports that there was a reprisal after the assassination of the interpreter Kostas Lekkas, killed in Tripoli on February 9th, 1943, in which the Germans executed 50 Greeks in retaliation. The fact that the retaliation was mainly due to the interpreter's assassination was made publicly known in an announcement issued by the German authorities (APOSTOLOPOULOS 2000).

Discussion

The testimonials retrieved from the eyewitness accounts and the oral interviews of the two digital archives used for this study help lift the veil of invisibility many language mediators have been assigned to by the norms of the day which considered their role and contributions secondary at best. It is a curious phenomenon that even in extreme and critical situations in which the intervention of a language mediator may mean the difference between life and death, their significance is not always weighted as it should. In fact, likely due to the morally ambiguous position of the perceived ideological 'in-betweenness' (TYMOCZKO 2003) of the interpreter, the interpreter becomes as Rafael notes "the polyglot foreigner whose uncertain allegiance and rootless existence" transform them into a potential enemy (RAFAEL 2009: 11). Even in cases in which the interpreter was clearly helpful towards the occupied, their morality was under scrutiny, and they often suffered from social stigma for their actions. Perhaps this was more so in the case of women, as was seen in mog028 with the example of Roula or in mog018 with the example of Zena Fragkea and in snhell043 with the unnamed widowed relative of the speaker.

During World War II the world was witness to a women's phenomenon. Women served in all branches of the military in many countries of the world: 225,000 in the British army, 450,000 to 500,000 in the American, 500,000 in the German. About a million women fought in the Soviet army (ALEXIEVICH 2017: x). The presence of women interpreters during this period has been noted by other scholars, particularly in the context of the US occupation of Japan after WW II (TAKEDA 2016; NAKAMURA 2008) often in an official military capacity, having undergone a recruitment process and relevant training. In terms of their language acquisition, Nakamura (2008: 55) states that these interpreters were second generation Japanese Americans (*Nisei*), while Takeda elaborates that the women hired as interpreters and translators "were mostly young and educated, often as English majors", adding that they "typically came from high social strata' were well-educated and equipped with the ability to

understand and accept different cultures; and needed to work for economic reasons” (TAKEDA 2016: 235).

In the accounts discussed here, out of the eighteen named individuals, there were six named women who acted as interpreters in a variety of situations. The presence of more women interpreters is implied by mog018, who states that an unspecified number of women prisoners held in the camp in Haidari were fluent in German, though presumably not necessarily as eager to share that information with the camp’s authorities. Considering that the prisoner’s camp in Haidari held mostly members of the Communist party who were often members of the working class (KOUNDOUROS 1978), the question arises: how, when and why did these women learn German?

Social class as a significant factor determining the degree, and even the existence, of education comes up repeatedly in the accounts. For instance, a potential source of language training for women is one mentioned in mog040 in the example of Zelo, who had a German governess. Governesses of a different ethnic background were not uncommon among the upper middle classes, with a preference to French governesses. Perrakis, discussing the family of Lela Karayanni, a middle-class member of the Greek Resistance, notes that there were also “the foreign language private tutors, one for English and one live-in for French, indispensable complements for the proper education of the children, especially the female ones in order to improve their social graces” (PERRAKIS 2022: 32). Reading the account of snhell 043, for instance, in its entirety, it is evident that Alex Zannou belonged to an affluent middle-class family, who managed to survive the occupation and the famine in Athens largely unscathed.

Other sources for language training were studies abroad, in Germany likely, such as in example mog033, or in Greece as part of the German school or one of the higher education institutions in which a foreign language, often German, was required, such as the Athens School of Commercial Studies founded in 1920. These two sources of language training would have been less available to women at the time, however. Finally, since heritage speakers very frequently become language mediators, it would be plausible to assume some heritage speakers among the interpreters of the time. Overall, there seems to have been some degree of language acquisition present. Mackridge and Ricks, for instance, report that in the mid-1930s “the knowledge of the English language came fourth in Greece, after French, German and Italian” (MACKRIDGE & RICKS 2018: 2), while it was French that Greek schoolchildren would have been taught at secondary school until the start of the war.

Instances of germanophilia among the interpreters and the presence of German-speakers who hid the fact of their linguistic abilities, also appear as a theme in the testimonials. It is easy to understand why any hints of love for the German language, literature, the country or its people could be perceived as outright treachery by the fellow occupied Greeks, even in cases of people who were raised by German governesses, had studied in Germany or indeed were of mixed ethnic parentage. Baker echoes this sentiment in discussing modern day war-time translators and interpreters when she notes that “the issue of trust is heavily depended on ethnicity” (BAKER 2010: 211). Footitt (2010) also observed mistrust of translators because of their ethnicity in her study. Such mistrust or overt suspicion is not surprising since wars are often nation-centric and even ethno-centric, and that certainly was the case with WWII. Since the accounts discussed here are those of non-interpreting individuals, they do not offer any insight into the state of mind and attitudes of interpreters themselves regarding their potential pro-German feelings, which ought to be distinguished from any existing pro-

Nazism feelings. Takeda, for instance, elaborates on the variety of feelings experienced by the interpreters which included shame and fear due to a sense of conflicting loyalties and the implications of the social stigma attached to their role (TAKEDA 2016). At the same time, curiosity and excitement were also present in Takeda's study, as some interpreters viewed this opportunity as a way to utilise their linguistic skills, come into contact with another culture and learn from it. An overall sense of excitement and an eagerness to embrace adventure is also described by Kujamäki (2016) in the analysis of two autobiographical accounts by a female Finnish interpreter during the Finnish-German military alliance (1941–1944). Is it likely not coincidental that the interpreters described in these studies were in many cases women who, having traditionally suffered multiple exclusions from education and workplace, found a way to contribute and attain a sense of purpose during the war.

The examples in the shell and MOG accounts demonstrate that the female interpreters' involvement during the occupation often engendered suspicion and even outward contempt, as may be observed in mog018. The witness clearly expresses her open hostility and disbelief towards Zena Frangea, the 'supposed' interpreter, who accompanied the Germans. The witness does not elaborate on her disbelief that Frangea did indeed interpret. The aborted execution planned by the witness and her cellmates speaks of the harsh moral judgement on the ethics of this particular interpreter. Would socially ascribed conventions, which Frangea seemed to overtly ignore, play any part in this vehemence towards her? This view would reflect Stefatos' summary of women's experiences in 1930s and 1940s, particular rural, Greece: women "were restricted to the private sphere [...] modesty and virginity, but especially the moral code of honor, were the means of this restriction" (STEFATOS 2011: 253). In other words, it would seem that the standard held to judge the morality of occupation interpreters was conflated for women, as the lines between loyalty to one's nation and conformity to the social mores ascribed to women by 1940s society became blurred.

A special mention is required for Napoleon Soukatzidis (in mog018), who was a member of the Communist party and an active interpreter at the internment camp in Haidari.⁶ Soukatzidis was executed, alongside another 199 political detainees, in Kaisariani in 1944 in reprisal for a German officer killed in an ambush by Greek guerrilla forces. Soukatzidis was a former refugee born in 1909 in Bursa, then part of the Ottoman empire, to a Greek family. His family was forced to move to Crete after the defeat of the Greek troops in Asia Minor in 1922 but not before he learned to speak Turkish and French. He later learned Russian and German and became an accountant but was captured by the government of Metaxas in 1936 because of his Communist party affiliation and sent to exile in Akronafplia, a town in Eastern Peloponnese. Soukatzidis' multiple displacements under the threat of war (in 1922) and Metaxas' authoritarian, anti-communist regime (in 1936) bring the nature of his allegiance into relief:

---

⁶ The film by Pantelis Voulgaris titled 'The last note' released in 2017 has Napoleon Soukatzidis and his struggle as an interpreter for the German occupying forces as its main focus. It is mentioned in the film that because Soukatzidis had been prisoner of the Greek government, information about his skills were on file and he was not given an opportunity to hide them or to refuse becoming an interpreter. Soukatzidis is also the topic of the historical semi-fictional novel *The cycle of futile acts* [*Ο κύκλος των μάταιων πράξεων* in Greek] by Spiros Tzokas (2014).

despite the official nation's treatment of Soukatzidis first as an Asia Minor refugee and then as a person of specific political beliefs, he still felt a sense of loyalty to the Greek nation⁷. In terms of ideological dissonance with the source text (the source text in this case being any utterance the interpreter was expected to interpret), it stands to reason that Soukatzidis would have been at complete disagreement with most of the utterances he was interpreting. Not only on a humane level but because of his political involvement and activism as a communist, it is safe to assume that his principles would constantly be at loggerheads with the words and actions of the occupying forces. I stress this seemingly common sense aspect of interpreting at an internment camp or during Gestapo interrogations in order to highlight that many of those acting as interpreters were very likely not there of their own free will. Being coerced and/or intimidated into performing communicative acts on behalf of a despised and feared commissioner (for lack of a better word) while being frequently scorned by the occupied Greeks could, and did, force the interpreters into an othering that often cost them their lives. By, willingly or unwittingly, assuming the powerful position of mediator, the interpreters suffered from being associated with that source of power. Inghilleri calls this "the contradictory esteem in which [translators/interpreters] are held—objects of both necessary trust yet at the same time deep suspicion" (INGHILLERI 2009: 207). The accounts recorded in the oral interviews and the written testimonies foreground this complex picture of tentative allegiances and conflicted loyalties among the war interpreters of occupied Greece. Some interpreters were perceived as mercenary opportunists who manipulated situations to not only survive but potentially thrive, often to the detriment of other members of their community (mog067, mog060, mog018). At the same time, the intervention of other 'impromptu interpreters', who were able to intervene precisely because of their germanophilic upbringing, was seen as both timely and successful and devoid of any ulterior motive (mog040). The case of Soukatzidis, whose reputation has been untainted by any negativity vis-à-vis his acting as interpreter, is an interesting one. The fact that he was acting on the party's orders by providing them with information gleaned during his interpreting sessions was widely known after his execution, possibly by word-of-mouth, which ensured he was elevated to the status of wartime hero. A statue of him was erected in his native Crete and a street in Haidari, where the internment camp was located, now bears his name. This is a specific, and in this case positive, example of the politicization of memory discussed earlier. As was seen in mog060, however, the interpreters' lives were not solely threatened by the occupiers. The interpreter Lekkas, mentioned in the account, was lured in and executed by the guerrilla forces of the Greek resistance for his role as a Nazi collaborator. His role increased his visibility, in itself both an empowering and a disempowering tool, and condemned him to the marginality attributed to those whose purposes and moral principles are not clearly identifiable. What seems to have guaranteed an interpreter's survival without the stigma attached to Nazi collaborators were testimonies that the interpreter did their best to serve their fellow occupied people and never truly fraternised with the enemy. In this sense, perceived loyalty to the Greek nation or to a political party which could confirm they were acting on superior orders would preserve the interpreter's posterity if not their life.

---

⁷ The political detainees of Akronafplia wrote a letter to Metaxas requesting to be sent to the front when the war with Italy broke out in 1940. Metaxas refused and demanded they sign a declaration of repentance instead (MANOUSAKAS 1975).

Concluding thoughts

Applying current labels to a past situation, while one of the few ways to conduct historiography, comes with its own inherent perils of oversimplification, distortion, and (intentional or not) censorship, as a result of researcher-borne biases and predilections. The fact that interpreting and the role of the interpreter have changed and evolved since the end of World War II is a vital clue in how we decode and interpret the data gathered in these digital archives. As Footitt and Kelly observe “activities associated with conflict are radically context-dependent, as being framed by the particular historical and geopolitical circumstances which have produced the war in the first place” (FOOTIT & KELLY 2012: 3). With this in mind, questions of the interpreter’s impartiality and neutrality and adherence to professional ethics, which are now staples of the profession, become largely irrelevant when examining wartime interpreters and their function, since such principles were neither sought after nor imposed at the time. Inghilleri and Harding have pointed out regarding current day wartime interpreters that they “do not work in a neutral territory, their relationship to war is up close and personal and at all stages of a conflict ethical decisions are required” (INGHILLERI & HARDING 2010: 166). This statement about the lack of neutrality applies even more so to past wartime interpreters, who had neither the training nor the disciplinary indoctrination through norms and peer practice to aspire to being impartial. In fact, impartiality in the case of the people who interpreted in occupied Greece may have been considered a form of masked disloyalty to the occupied Greeks.

The testimonies used as material for this article have been inadequate to answer the question of the interpreters’ biographical information and linguistic and professional backgrounds before the war and the occupation. Perhaps this is another manifestation of the ambiguity of their position: not only in terms of their morality but also in terms of their overall identity, as potentially bilingual, bicultural beings who could speak the language of the occupier and understand its mind, a sense of unease and embarrassment often shrouds them in the eyes of the witnesses. At the same time, their interpreting and translating roles were often subsumed by other administrative and clerical duties which did not allow the witnesses to view them as exclusive language mediators simply because that was not their main or only function. The question of their language acquisition in particular remains open – it will be necessary to study it through different archival and autobiographical material available from that period. The equally interesting question of the interpreters’ social class and its convoluted links to language acquisition which has surfaced in the testimonies and subsequent analysis here also requires further investigation.

Dangerously visible and open to anyone’s judgement when they performed their interpreting tasks, most wartime interpreters of occupied Greece have become largely invisible nowadays, relegated to the status of ambiguous figures, often on a par with other Nazi collaborators. With the notable exception of Napoleon Soukatzidis, whose name and role were preserved with particular ideological motives in mind, the numerous people who mediated between the occupying Germans and the Greek population have been largely ignored by contemporary historiography. This study aimed at shedding light on their background and roles and discussing the perceptions of eyewitnesses from that period with the purpose of addressing this gap in (translation) history and reevaluating the interpreters’ contribution.

References

Primary sources: Digital archives

<http://www.snhell.gr/testimonies/writers.asp>

[Memories of the Occupation in Greece: Homepage \(occupation-memories.org\)](http://www.occupation-memories.org)

Secondary sources

ALEXIEVICH, Svetlana (2017): *The Unwomanly Face of War*. London: Penguin.

ANDRIANOPOULOS, Ioannis (2018): *Η Ιταλογερμανική Κατοχή στη Μεσσηνία (1941–1944): Η αντίσταση ενός λαού* [The Italian-German Occupation in Messinia (1941–1944): A people's resistance]. Unpublished master's thesis. University of Peloponnese. (26/07/2022).

APOSTOLOPOULOS, Nikolaos (2000): *Μεσσηνιακή Εκατόμβη 1940–1944 (1642 βιογραφικά Μεσσηνίων που θυσιάστηκαν για την πατρίδα την περίοδο 1940–1944)* [Messinian Hecatomb 1940–1944 (1642 biographies of Messinians who sacrificed themselves for fatherland during the period 1940–1944)]. Kalamata: 'Eleftheria' Newspaper Edition.

BAKER, Mona (2010): "Interpreters and Translators in the War Zone", *The Translator* 16 (2), 197-222.

DE BERNIÈRES, Louis (1994): *Captain Corelli's Mandolin*. London: Secker & Warburg.

ENCYCLOPEDIA BRITANNICA. <https://www.britannica.com/topic/EAM-ELAS> (02.04.2014).

DAVIES, Peter (2005): *Dangerous Liaisons: Collaboration and World War Two*. Harlow: Pearson Longman.

FOOTITT, Hilary (2010): "Another missing dimension? Foreign languages in World War II intelligence", *Intelligence and National Security* 25 (3), 271-289.

FOOTITT, Hilary & KELLY, Michael (eds.) (2012): *Languages and the Military: Alliances, Occupation and Peace Building*. Basingstoke: Palgrave Macmillan

INGHILLERI, Moira (2009): "Translators in War Zones: Ethics under Fire in Iraq". In: BIELSA, E. & HUGHES, C. W. (eds.): *Globalization, Political Violence and Translation*. Palgrave Macmillan: London, 207-221. https://doi.org/10.1057/9780230235410_11.

INGHILLERI, Moira & HARDING, Sue-Ann (2010): "Introduction: Translating Violent Conflict", *The Translator: Special Issue on Translation and Violent Conflict* 16 (2), 165-174.

KOUNDOUROUS, Roussos (1978): *Η ασφάλεια του καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι, εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα, 1924–1974* [The regime's security. Political detainees, displacements and social class in Greece, 1924–1974]. Athens: Kastaniotis Editions.

KOSKINEN, Kaisa (2012): "Domestication, foreignization and the modulation of affect". In: KEMPPANEN, H.; JÄNIS, M. & BELIKOVA, A. (eds.): *Domestication and Foreignization in Translation Studies*. Berlin: Frank & Timme, 13-32.

- KUJAMÄKI, Pekka (2014): “Interpreting for Generals: Military interpreters in Finnish propaganda photography”. In: FERNÁNDEZ-OCAMPO, A. & WOLF, M. (eds.): *Framing the interpreter: Towards a Visual Perspective*. Routledge: Oxon and New York, 128-139.
- KUJAMÄKI, Pekka (2016): “‘And then the Germans came to town’: The lived experience of an interpreter in Finland during the Second World War”, *Linguistica Antverpiensia, New Series: Themes in Translation Studies* 15, 106-120.
- MACKRIDGE, Peter & RICKS, David (eds.) (2018): *The British Council and Anglo-Greek Literary Interactions, 1945–1955*. Routledge: Oxon and New York.
- MANOUSAKAS, Yannis (1975): *Ακροναυπλία: Θρύλος και πραγματικότητα* [Akronafplia: legend and reality]. Athens: Kapopoulos Editions.
- MAZOWER, Mark (2001): *Inside Hitler’s Greece: The Experience of Occupation, 1941–1944*. New Haven and London: Yale University Press.
- MUNDAY, Jeremy (2014): “Using primary sources to produce a microhistory of translation and translators: Theoretical and methodological concerns”, *The Translator* 20 (1), 64-80.
- NAKAMURA, Kelli (2008): “‘They are our human secret weapons’: The military Intelligence Service and the Role of Japanese Americans in the Pacific War and in the Occupation of Japan”, *The Historian* 70 (1), 54-74.
- NÉMIROVSKY, Irene (2004): *Suite française*. Paris: Denoel.
- PAPADEMETRIOU, Elli (2003): *Ο κοινός λόγος, τρίτος τόμος* [Common sense, Vol. 3]. Athens: Hermes Editions.
- PAVLENKO, Aneta (2007): “Autobiographic Narratives as Data in Applied Linguistics”, *Applied Linguistics* 28 (2), 163–188. <https://doi.org/10.1093/applin/amm008>.
- PERRAKIS, Stylianos (2022): *The improbable heroine: Lela Karayanni and the British Secret Services in World War II Greece*. Berlin/Boston: De Gruyter.
- RAFAEL, Vicente (2009): “Translation, American English and the National Insecurities of Empire”, *Social Text* 27 (4), 1-23.
- RODRIGUEZ-ESPINOSA, Marcos (2016): “‘¡No Pasarán!’: Translators under siege and ideological control in the Spanish Civil War”, *Perspectives: Studies in Translatology*, 24 (1), 22-35.
- ROSENDO, Lucía Ruiz (2019): “Rethinking the interpreter’s agency in wartime: a portrait of Gottlieb Fuchs”, *The International Journal for Translation & Interpreting Research* 11 (2), 58-68.
- STEFATOS, Katherine (2011): “The Psyche and the Body: Political Persecution and Gender Violence against Women in the Greek Civil War”, *Journal of Modern Greek Studies* 29 (2), 251-277.
- TAKEDA, Kayoko (2014): “The visibility of collaborators: Snapshots of wartime and post-war interpreters”. In: FERNÁNDEZ-OCAMPO, A. & WOLF, M. (eds.): *Framing the interpreter: Towards a Visual Perspective*. Routledge: Oxon and New York, 150-160.

TAKEDA, Kayoko (2016): “Guilt, survival, opportunities, and stigma: Japanese interpreters in the postwar occupation period (1945-1952)”. In: TAKEDA, K. & BAIGORRI-JALÓN, J. (eds.): *New Insights in the History of Interpreting*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, 225-246.

THEOTOKAS, Yorgos (1964): *Ασθενείς και Οδοιπόροι* [The Sick and Traveler]. Athens: Estia Editions.

TORIKAI, Kumiko (2009): *Voices of the Invisible Presence*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.

TRYUK, Małgorzata (2010): “Interpreting in Nazi concentration camps during World War II”, *Interpreting: international journal of research and practice in interpreting* 12 (2), 125-145.

TYMOCZKO, Maria (2003): “Ideology and the position of the translator: In what sense is a translator ‘in-between?’” In: CALZADA-PÉREZ, Maria (ed.): *Apropos of Ideology: Translation Studies on Ideology – Ideologies in Translation Studies* Routledge: Oxon and New York, 181-202.

Appendix A. Excerpts from testimonials (in Greek).

The words for interpreter (*διερμηνέας*) and for translation/translator (*μετάφραση/μεταφράστρια*) are highlighted.

1. Testimonials from the digital archive snhell

Σε λίγο δεχόμαστε τους Γερμανούς με έναν Έλληνα *διερμηνέα* ντυμένο με γερμανικά ρούχα. Κάτι συζητούν μεταξύ τους γερμανικά. Εκείνη την ώρα κάτι πήγα να ρωτήσω την αδελφή μου πολύ σιγά και σύντομα ο *διερμηνέας* το λέει στο Γερμανό που μου έχει γυρισμένη την πλάτη και γυρίζει μια ανάποδη με το χέρι του το βαρύ που φορούσε γάντι.⁸

άνοιξε η πόρτα και μπούκαραν 4 караμπινιέρηδες με τα όπλα τους έτοιμα να με πυροβολήσουν. «Εσύ είσαι ο Μ...;» «ναι» τους απαντώ. «Σήκω» μου λέει ο *διερμηνέας*. Σηκώνομαι, ντύνομαι και τους ρωτώ τι ήθελαν από μένα. Μου λένε: «Να μας δώσεις τη βαλίτσα με τις προκηρύξεις». «Βρε παιδιά, τους λέω, δεν έχω βαλίτσα, ένα ταγάρι με κουκιά έχω». [...] Πάλι στην ανάκριση μου λέει ο διοικητής: «Γιατί έφυγες χωρίς άδεια από το χωριό σου; Δεν το ξέρεις ότι είσαι υπό αστυνομική επιτήρηση; Να φύγεις αμέσως και να δώσεις παρόν στο Κιάτο σήμερα».

Στο Κιάτο ήταν μια ψευτοσυγγένισσά μου από τον άντρα της που είχε πεθάνει, **ήταν καθηγήτρια ξένων γλωσσών και ήξερε και Ιταλικά**. Συνδέθηκε με τους Ιταλούς αμέσως, μπορεί να 'βλαψε τον εαυτό της, εμάς όμως δε μας πείραζε, πολλούς έσωσε. Λοιπόν σ' αυτήν πήγαν και οι δικοί μου και σαν συγγενής πήγε στην караμπινερία και μίλησε με τον διοικητή έναν υπενωμοτάρχη, που αργότερα τον έκανε φίλο της—δεν μας ενδιαφέρει.⁹

Εκτέλεση του «Ιταλοϋπήκοου» Προβιά, Γκέκας Κώστας

Το βράδυ μας φέρανε έναν Εγγλέζο αλεξιπτωτιστή, που είχε πέσει μαζί με άλλους έξω από το Καρπενήσι. Ευτυχώς τους γλίτωσαν οι τσοπάνηδες. Τα εφόδια που έριξε το αεροπλάνο τα πήραν όλα οι Ιταλοί. Ήταν οπλισμένος, είχε ένα στέν. Αγγλικά δεν ήξερε κανείς από μας κι αυτός δεν ήξερε ελληνικά. Πώς να συνεννοηθούμε; Βρήκαμε κάποιον από κάποιο χωριό, δεν ξέρω από πού, που **είχε κάνει στην Αμερική** και μπορέσαμε να συνεννοηθούμε λίγο. Μας είπε ότι ήταν και άλλοι μαζί του, αλλά δεν ξέρει τι απέγιναν.¹⁰

Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος στην Ελλάδα. 1940-1944. Αναμνήσεις, Ζάννου Άλεξ
Η μητέρα επίσης, με την φίλη της Σεμίρα Ροδοκανάκη που ξέρει ιταλικά εργάζονται στο νοσοκομείο όπου στεγάζονται οι τραυματισμένοι Ιταλοί αιχμάλωτοι.¹¹

⁸ (από το βιβλίο: Έλλη Παπαδημητρίου, *Ο κοινός λόγος*, τρίτος τόμος, Ερμής, 2003).

⁹ http://www.snhell.gr/testimonies/content.asp?id=69&author_id=84.

¹⁰ (από το βιβλίο: Κώστας Γκέκας, *Ένας ανταρτάκος από το Παλιόκαστρο*, Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, Μαρτυρίες VI, Βιβλιόραμα, 2006).

¹¹ (Άλεξ Ζάννου, *Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος στην Ελλάδα. 1940-1944. Αναμνήσεις*. Αδημοσίευτο).

[Κατοχή...] Αφού επέταξαν τα μεγάλα κτίρια τοποθετούν αξιωματικούς στα σπίτια. Όταν έρχονται σε μας μαζί με έναν Έλληνα *διερμηνέα* βάζω τα παιδιά να τσακωθούν στο χωλ. θεωρούν ότι δεν είναι κατάλληλη η κατοικία μας και γλυτώνομε.

[1942] Στην Γαλήνη είχαμε δύο πιάνο. Μία μέρα φθάνουν δύο απεσταλμένοι του διοικητού μαζί με έναν Έλληνα *διερμηνέα* και απαιτούν να πάρουν το ένα πιάνο. Η μητέρα διαμαρτύρεται εντόνως και τους λέει: «Θα το θέλει ο διοικητής σας για να χορέψει με την φιλενάδα του» και αποτεινόμενη στον έναν απ' αυτούς του ζητά: «Papier» εννοώντας κάποιο είδος αποδείξεως.

Τα γραφεία του Ερυθρού Σταυρού εγκαθίστανται στην Μαράσλειο Σχολή. Ζητούν υπαλλήλους. Παρουσιάζονται ο Κλεάνθης και η Μελίτα και γίνονται δεκτοί. Ο μεν Κλεάνθης ως ελεγκτής των παντοπωλών που θα διανέμουν τα τρόφιμα βάσει των δελτίων και για να πρωτοστατεί στην επισκευή αποθηκών, η δε μελίτα [sic] ως *μεταφράστρια*.

[Η αρχή του πολέμου] η μεν Μελίτα μόλις πήρε από το Ωδείο το χρυσούν μετάλλιον με μία υποτροφία για την Αγγλία

Για να 'ρθει η καρδιά στη θέση της. Έγραψε μια υπάλληλος σε καπνεργοστάσιο

Β. Μωρέ μέλι έχει αυτή η πόρτα

Ο γκεσταπίτης είχε ψαρέψει το Θανάση με το δικαιολογητικό ότι πρέπει να ξέρει τι άνθρωποι είναι αυτοί που θα μπουνε μέσα στο σπίτι και η Γκεστάπο ήρθε συστημένη στη δεύτερη πόρτα. Βλέποντας όμως τον πολύ κόσμο να τραγουδάει στην πόρτα μου κοντοστάθηκε μήπως είχε κάνει λάθος και ρώτησαν σε ποια απ' τις δυο πόρτες, στη δική μου ή σ' εκείνη, κι έδειχνε τη δεύτερη από την άλλη μεριά, μένει μια πόρνη Αγγελική που... νέοι άνθρωποι θέλανε να πάνε –αυτά με το *διερμηνέα* τους.¹²

Κοινός λόγος, Τόμος Β, Παπαδημητρίου Έλλη

Γεράσιμος Γιαουρτάς. Έγραψε ένας υπάλληλος

Ένα πρωί ξυπνάει ο Πειραιάς μπλοκαρισμένος. Τα Ες Ες με τα τσιράκια τους έχουν αποκλείσει όλα τα περάσματα της Κοκκινιάς. Ο Γεράσιμος πέφτει στο μπλόκο που είχαν στήσει προς τα Ταμπύρια.

–Γεράσιμος Γιαουρτάς, διαβάζει ο *διερμηνέας* την ταυτότητά του.

Έχει μπροστά του έναν κατάλογο και τον περιτρέχει σιωπηλά. Κι άξαφνα σηκώνει το κεφάλι του και τον βλέπει: «Γκιαουρντάς;»

«Ναι». Απαντάει αυτός και το πρόσωπό του άσπρισε.

Λίγα βήματα πιο κει τ' αυτοκινητάκι της ΓΚΕΣΤΑΠΟ. Βάζουν μέσα το Γεράσιμο και τον πάνε κατευθείαν στο εργοστάσιο του Παπαστράτου. Τον κατεβάζουν και τον στήνουν μπροστά στη μεγάλη πόρτα που μπαίνουν οι εργάτες.

–Είσαι μέλος της Εργοστασιακής Επιτροπής; ρωτάει ο *διερμηνέας*. «Μάλιστα». «Τα υπόλοιπα μέλη της Εργοστασιακής Επιτροπής;» Και του βάζουν μπρος στο πρόσωπό του το περίστροφο. Όσοι βρέθηκαν εκεί έχουν παγώσει.

«Εγώ είμαι η Εργοστασιακή Επιτροπή» απαντάει ο Γεράσιμος. «Γιαουρτά έχεις τρία λεπτά καιρό για να κατονομάσεις τα μέλη της Εργοστασιακής Επιτροπής», μεταφράζει ταραγμένος ο *διερμηνέας*. Κι ο Γερμανός που ορύεται έχει τώρα σηκώσει το αριστερό του χέρι ψηλά σε οριζόντια θέση και κοιτάζει αγριεμένος το ρολόι του. Ο Γιουρτάς σηκώνει ελαφριά το κεφάλι

¹² (από το βιβλίο: Έλλη Παπαδημητρίου, *Ο κοινός λόγος*, τρίτος τόμος, Ερμής, 2003).

προς τ' απάνω και το στρέφει αριστερά, ρίχνει μια ματιά στο πανύψηλο συγκρότημα του εργοστασίου και τα παράθυρά του όπως είναι σε διπλές σειρές. Ακούγεται από μέσα η βουή των μηχανών. Οι εργάτες έχουν πιάσει κιάλας δουλειά. Όπου μπορούμε σπρωχνόμαστε και σκαρφαλώνουμε κάτι να ιδούμε. Εκεί μέσα βρίσκονται τα παιδιά της Εργοστασιακής Επιτροπής. Το πρόσωπό του φωτίζεται μ' ένα τρυφερό μειδίαμα. Γυρνάει και βλέπει τον Γερμανό.

–Μισό λεπτό ακόμη, λέει αυτός βραχνά σαν κάτι να 'χασε απ' τη δύναμή του, μισό λεπτό.

–Μισό λεπτό, μεταφράζει με τρεμουλιαστή φωνή ο *διερμηνέας*.

Για ένα κρυμμένο ραδιόφωνο. Εξιστορεί μια κοπέλα

Επίσης ακούστηκε πως εκτελέστηκε κι ο αξιωματικός, ήταν δήθεν αντιναζής ή προβοκάτορας. Το καμiónι που ήρθε στο σπίτι τους εκείνη τη νύχτα είχε μέσα 6 Γερμανούς κι έναν *διερμηνέα*. Στην αρχή καθησυχάσανε την κόρη που φώναζε, ότι τάχα τους έστειλε ο πατέρας της, βγάλανε κλειδιά ένα μάτσο, ανοίξανε συρτάρια, ντουλάπια, έπειτα τη δείρανε και επειδή πάλι ξεφώνιζε –αυτηνής τις φωνές είχαμε ακούσει– ρίξανε σ' ένα τζαντάκι χρυσαφικά, ένα σακουλάκι λίρες, πήρανε κι έναν μπόγο ρούχα και φύγανε. Μπορεί να ήτανε και ληστεία, ποιος να εξετάσει και να μάθει.

2. Testimonials from the digital archive Memories of the Occupation in Greece

[mog005] Λέει (4), α_, ήτονε [ήταν] και *διερμηνέας* ο Στέλιος ο Βαβουράκης, αλλά καλό παιδί αυτός.

[mog014] Άρχισε λοιπόν η ανάκριση. Ήτανε ο *διερμηνέας*, τον λέγανε Γιώργο, φορούσε γερμανική στολή. Τώρα αν ήταν Έλληνας ή ήταν Γερμανός, δεν ξέρω.

Α, με πάνε κει και μου δένουν τα χέρια, μου βάζουν ένα μαντήλι στο στόμα και μου λέει ο *διερμηνέας*(-): «Δε θα σε χτυπήσουμε στο κεφάλι και στην κοιλιά. Ό,τι έχεις να πεις, πες τα.» Είχε την αξίωση ο Γερμανός φρούραρχος να τον κοιτάς στα μάτια, [ήχος καμπάνας] ό,τι λες να τον κοιτάς στα μάτια. Εγώ παιδάκι φοβόμουνα, και το 'σκυβα το κεφάλι. Κι ερχόταν ο *διερμηνέας*, μου σήκωνε το κεφάλι: «Να κοιτάς τον αξιωματικό στα μάτια.»

[mog018] Ο ένας του αδερφός [του πατέρα της] ήτανε γερμανόφιλος και αγαπούσε και τους Γερμανούς. Και γι' αυτό, όταν μπαίνουν οι Γερμανοί, δεν είχε δείξει και πολύ καλή δ(ιαγωγή)_. Δεν έγιναν προδότες, δε γίναν. Κι ο, ο γιος του, ο οποίος ήξερε πολύ καλά, είχε τελειώσει το Goethe [γερμανικά], δεν πήγε με τους Γερμανούς να δουλέψει *διερμηνέας* και τέτοια, όχι. Αλλά αγαπούσε τους Γερμανούς.

Ελένη Σαββατιανού-Γεωργαντά: Ήταν χαρακτηριστικοί τύποι. Όταν έμπαινες_ [ταυτόχρονη ομιλία]

Γιώργος Κλαπάκης: Ο Σουκατζίδης [ταυτόχρονη ομιλία].

Ελένη Σαββατιανού-Γεωργαντά: Ναι. Όταν έμπαινες στο στρατόπεδο, τον Ναπολέοντα συναντούσες.

Γιώργος Κλαπάκης: Τον είχατε συναντήσει εσείς;

Ελένη Σαββατιανού-Γεωργαντά: Βέβαια, πολλές φορές. Ερχόταν και *διερμηνέας*, αν και ξέραν

μερικές γερμανικά, γυναίκες. Αλλά ερχόταν στο στρατόπεδο με τον Γερμανό, τον διοικητή. Κι είχε πάει αυτή η Ζήνα η Φραγκέα, *διερμηνέας* δήθεν.

Όταν φεύγαν (οι Γερμανοί) όμως, κι εκτελέσανε τους διερμηνείς, τον Παπαδούκα και τούτον και τον, αυτούς που βασανίζαν μαζί με τους Γερμανούς, στη χαράδρα του (-), εκεί στο Χαδάρι (Χαϊδάρι), πήραν κι αυτήνε. Εμείς είχαμε κάνει το πλάνο μας, ότι θα τη βρούμε να τη σκοτώσουμε. Είχαμε φτάσει σ' αυτό το σημείο. Και μας λένε: «Τη πήραν και την εκτελέσανε». είδα τους διακόσιους που φεύγανε, ο Σουκατζίδης που έκανε τη μεγάλη χειρονομία και τον άθλο αυτόνε του είπαν να μείνει γιατί τον είχανε *διερμηνέα* στο στρατόπεδο κι αυτός σήκωσε το ανάστημά του και είπε «Ποτέ». «Άλλος για μένανε εάν δεν βάλετε άλλον να μείνω» και πήγε κι εκτελέστηκε.

[mog028] Παρεμβαίνει αυτός που ήταν με πολιτικά δίπλα, που ήτανε *διερμηνέας*. Συνήθως αυτοί ήτανε Ιταλοπατρινοί, αυτοί που είπα προηγουμένως, τους οποίους είχανε γι' αυτές τις δουλειές. Και του λέει «Τι συμβαίνει;» Του λέει ο πατέρας μου «Έτσι κι έτσι. Λάθος άνθρωπο πιάσατε. Δεν είναι ο Γιάννης ο Γεωργόπουλος που θέλετε αυτός, είναι αυτός». Έδειξε ενδιαφέρον, εξηγεί στον Ιταλό συνοδό, υπαξιωματικός ήτανε κάτι. Το σκέφτηκε λίγο αυτός, γύρισε πίσω ανέβηκε τα σκαλάκια από μέσα που είχε κάτι σκάλες μαρμάρινες, ξαναγύρισε με τα κλειδιά στο χέρι, ξεκλειδώνει τις χειροπέδες του αυτουνού, του λέει [ιταλικά] «Vai via» το θυμάμαι αυτό, ιταλικά που θυμήθηκα «Πάρε δρόμο».

Η μία είχε δεσμό μ' ένα Ιταλό ανώτερο αξιωματικό της Καραμπινιερίας. Η Ρούλα. Ρούλα, μερο. Να πω γι' αυτήν. Την έπαιρνε μαζί της, μαζί του ο Αντόνιο, τον οποίο ήξερα γιατί ερχότανε κάθε μέρα από κάτω και τον έβλεπα, εμείς μέναμε από πάνω. Και όταν πήγαινε να κάνει έρευνα σε ελληνα, σε σπίτια Ελλήνων αντιστασιακών την έπαιρνε κοντά σαν *διερμηνέα*. Η Ρούλα με το που μπαίνανε μέσα προσπαθούσε να εντοπίσει την κατάσταση και να λέει στις κοπέλες ή στις γυναίκες, ή στις συζύγους ή σε όποιον υπήρχε μες στο σπίτι όταν πηγαίνανε εκεί και κάναν έφοδο οι Ιταλοί караμπινιέροι με επικεφαλής τον Αντόνιο, «Μη λες τίποτα. Δεν ξέρεις τίποτα.» Και τίποτ' άλλο. Αυτό πως το ξέρω; Μία από αυτές, η μοναδική αντάρτισσα μετέπειτα, αντάρτισσα στον Παναχαϊκό απάνω, ζει ακόμα εδώ χάμω είναι, στον Ταραμπούρα μένει, είναι 100 χρονώ, μου 'χει πει την ιστορία. Ότι είχε έρθει στο σπίτι της η Ρούλα και της, να κάνουν έρευνα να πιάσουν τα δυο της αδέρφια. Του Λυκούργου του καπετάνιου του ΕΛΑΣ και, [...] Και μου λ, μου είχε πει ότι μπήκε μέσα η κοπέλα αυτή και μου λέει, σε μια γωνία μου λέει «Μην μιλήσετε. Δεν ξέρετε τίποτα. Να λέτε δεν ξέρω, τιποτ' άλλο.» Κι από τότε δεν μας ξαναμίλησε ελληνικά, παρά μετέφραζε αυτά που έλεγε ο Αντόνιο. Εκ των υστέρων έμαθα ότι ο Αντόνιο ήξερε το ρόλο της Ρούλας. Και του τον εξυπηρετούσε αυτό.

[οι Εγγλέζοι] απελευθέρωσε και όπλισε και παρότρυνε και ενίσχυσε όλους τους πρώην συνεργάτες των Γερμανών. Είτε ταγματασφαλίτες, είτε ανεπίσημοι διερμηνείς των διαφόρων γερμανικών υπηρεσιών, είτε, είτε, είτε.

[mog031] Ήταν η *διερμηνέας* λοιπόν και της λέω, τώρα αυτό που θα κάνω θα το πείτε και σηκώνομαι λοιπόν ψηλά, νόμιζα πως έχω γίνει τρία μέτρα και του λέω: «Κι εγώ δεν ξέρετε πόσο θα στεναχωρηθώ που δεν θα πάω στην Αμερική να δω το άγαλμα της Ελευθερίας σας.»

[mog032] Και τότες ότι γινούνταν οι ανακρίξεις (ανακρίσεις) [δυνατος θόρυβος από αυτοκίνητα] (παίρναν;) οι Γερμανοί οι, ναι *διερμηνέας* «εσύ στο βουνό τι δουλειά έκανες;» Ένας Γεωργιακάκης Γιώργης, ο οποίος ήξερε, ήτανε πατριώτης και βλακεία του γιατί [θόρυβος από αυτοκίνητο] άμα δήλωνε ότι ήξερε γερμανικά, θα τον είχαν ως *διερμηνέα* και θα πέρναγε καλά. Κι αυτοί ήταν δυο αδερφοί, Γιώργης ο ένας και Θεοδωρής ο άλλος. Γιατί αυτός είχε βγάλει τη Γερμανική Σχολή και ήξερε φαρσί τα γερμανικά. Και δεν εδηλώθηκε ο

κακομοίρης ότι: «Εγώ ξέρω γερμανικά», να το εσυλλάβουνε στις δουλειές τους. Και του 'λεγε ο αδερφός του ο Θοδωρής : «Πες τους μωρέ ότι ξέρεις γερμανικά», «Όχι, γιατί θα με βγάλουνε_, αύριο θα με λένε προδότη». Και σε λίγες μέρες επέθανε κιόλας.

Μας είπαν από 'δώ όταν μας επ, επαίρνανε που μας εβγα εβγάλανε λόγο ότι [κατεβάζει το χέρι του και τα ακουμπάει ακι τα δύο στο τραπέζι] «Θα πάτε στη Γερμανία. Θα δουλέψετε, θα περάσετε καλά και μετά το πόλεμο θα πάει ο καθένας στο σπίτι του».

Γιώργος Κλαπάκης: Ποιος σας τον είχε βγάλει τον λόγο αυτόν που λέτε;

Κώστας Βουράκης: Ένας Γερμανός [κουνάει το δάχτυλό του] *διερμηνέας* από την Αγιά.

[mog033] Γιώργος Κλαπάκης: Τι σας ρωτάγανε στις ανακρίσεις;

Νικήτας Τζιάκος: Ε, που ήμασταν και γιατί ήμασταν εκεί και τα λοιπά. Ε, "πού είναι οι αντάρτες" και σε όλα αυτά τα τα αρνιόμασταν εμείς.

Γιώργος Κλαπάκης: Υπήρχε και *διερμηνέας*;

Νικήτας Τζιάκος: Υπήρχε βέβαια *διερμηνέας* ο οποίος ε, [φέρνει το σώμα του μπροστά] για τους απλούς αυτούς δεν αυτό_, αλλά για τους αντάρτες γενικά ενδιαφερότανε. Μπροστά στους Γερμανούς έδειχνε σκληρός κι αυτό, αλλά βοηθούσε πολύ. Φαίνεται ότι θα υπήρχε κάπου_. [ξεφυσάει]. Α, αυτόν τον άνθρωπο δεν μπόρεσα να μάθω, όταν επέστρεψα, να τον ευχαριστήσω και τα λοιπά. Γιατί με βοήθησε πάρα πολύ, στις ανακρίσεις των Γερμανών.

Γιώργος Κλαπάκης: Τι σας έκανε; Πως σας βοήθησε;

Νικήτας Τζιάκος: Στη, στη ε, (---) δε ξέρω πουθε ε, ειδοποιότανε και τα λοιπά και, μπροστά στους Γερμανούς σκληρός κι αυτό άλλα [χειρονομεί] ε, στις ανακρίσεις τα λέγε πιο καλύτερα αυτός και ε, μάλιστα (5) ε, βοηθούσε γενικά τους αντάρτες. Ανεξαρτήτου που ήτανε.

Γιώργος Κλαπάκης: Αυτός ήταν Έλληνας;

Νικήτας Τζιάκος: Έλληνας. Έλληνας [φέρνει το σώμα του μπροστά] ο οποίος έχει σπουδάσει στη Γερμανία και μιλούσε τα Γερμανικά αυτού. Α, οι Γερμανοί, όταν κανένας μιλούσε τα Γερμανικά λύγιζε πολύ [χαμογελάει], λύγιζαν δεν ε, ου_.

[mog035] Νίκος Σαμούρης: Μας πήγαν στην Γκεστάπο [γερμανικά, Gestapo] . Η Γκεστάπο [γερμανικά, Gestapo] ήταν ακριβώς στον Άγιο Νικόλα, τα Καρταλέικα που λέγαμε τότε και μετά με το σεισμό όλα σαρεστήκαν (σωριάστηκαν). Λοιπόν, εκεί πέρα, ήταν ένας δεν ξέρω ρε παιδιά, αυτό το πράγμα δεν μπορώ να το πιστέψω ακόμα. Σταματάει;

Αντώνης Αντωνίου: Συνεχίστε.

Νίκος Σαμούρης: Λοιπόν, Εβραίος *διερμηνέας*. Εβραίος *διερμηνέας* τον οποίο στο τέλος τον σκοτώσαν(ε) και αυτόν.

Ο Λάγκαφυρ [γερμανικά, Lagerführer], ο Λάγκαφυρ [γερμανικά, Lagerführer] ήτανε ο διευθυντής ας πούμε το_, αυτό το_, του στρατοπέδου ας πούμε, νεότατος. [...]. Και λέει ας πούμε δια μέσω *διερμηνέα* όλων μας: «Όποιος», λέει ας πούμε, « η τιμωρία θα είναι αυτή».

Λοιπόν, τώρα εμάς μας έλεγε αυτός ο Γιώργος ο οποίος ήταν, σου είπα επροχθέ(ς) ας πούμε, ήταν ας πούμε ανώτερος αξιωματικός με τον Μεταξά και λοιπά ας πούμε. Τα φαρσί τα_, φαρσί τα 'ξερε τα ελληνικά και λοιπά. Λοιπό, μας λένε και μας την επαύριο.

Αντώνης Αντωνίου: Ο οποίος ήταν και στο_, ήταν και στο στρατόπεδο μαζί σας.

Νίκος Σαμούρης: Αυτός ναι. Μα αυτός ήταν *διερμηνέας*. Το_, η κάθε ας πούμε εθνικότητα είχε τον *διερμηνέα*, δεν_, πώς, πώς θα μιλήσεις ας πούμε;

[mog039] Το τρομερό ήταν πώς τους σκότωσαν. Πρώτα-πρώτα, ο Παπαβασιλείου που ήταν *διερμηνέας* και με είχε ο κουνιάδος του βαφτίσει μένα ο Κόης και με, με ήξερε, πήγαινα εγώ καμιά φορά εκεί στο σπίτι, στο νομό μου και έβλεπα και τον Παπαβασιλείου, ήταν

επιθεωρητής. Των σχολείων, αλλά συνταξιούχος εκείνη την εποχή. Κι είχε έρθει άλλος που τον λέγανε Καζή. Ένας φοβερός άνθρωπος. Λέω φοβερός διότι, υποστήριζε όσο μπορούσε την Αντίσταση. Αυτός. Από τους καλούς αντάρτες. Γιατί δεν ήσαν (ήταν) κι όλοι να τους πάρουν με το σάρωμα. Δεν ήσαν (ήταν) όλοι φονιάδες. Έκαναν και άμυνα για την πατρίδα τους. [...] Και τον λέγαν(ε) προδότη και πολλοί λέγανε ότι ακολούθησε τους Γερμανούς. Λέω: "Πώς τους ακολούθησε, αφού ήταν μες στο σχολείο και με πέταξε από το παράθυρο έξω εμένα, λέω. Πώς ήταν ο άνθρωπος λέω, πήγε κοντά στους Γερμανούς;" Λέγονται και κάτι τέτοια. Λοιπόν, γι' αυτό πρέπει να τα_, αυτό είπα στον δήμαρχο χθες, να κρισαριστεί πια όλη η αλήθεια να φανεί. Να σταματήσουν πια.

Και του λένε, τους λένε οι Γερμανοί με *διερμηνέα* "Πού είναι ο γκρεμός αυτός που ρίξαν τους_." Πού είναι το, το μέρος που γκρέμισαν τους Γερμανούς. Ο ένας λέει, σήκωσε τους ώμους. Κι ο άλλος το ίδιο. Ότι δεν ήξερε.

[mog040] Κάποια αντιστασιακή πράξη είχε γίνει είχαν σκοτώσει έναν Γερμανό κλπ. και μπαίνουν μέσα στο χωριό να το κάψουν όλο. Και πάει η Ζήλω, η οποία είχε γερμανίδα γκουβερνάντα_ : Α, είχε γερμανίδα γκουβερνάντα Α.: Και μίλαγε άψογα γερμανικά και ήταν ψηλή, ξανθιά, γαλανή, άρια, καταπληκτική και πάει στον, δεν ξέρω ποιον, και του λέει ότι: "Εμείς χερ τάδε, που είμαστε_ [διακοπή] είναι δυνατόν να νομίζετε ότι από εδώ έγινε τέτοια πράξη; Και να σας παίξω και πιάνο και Γερμανούς συνθέτες" και δεν ξέρω και γω τι άλλο. [...] Άννα Μαρία Δρουμπούκη: Και το επώνυμό της; Της Ωραιοζήλης; Α. : Η Ωραιοζήλη παλιά ήταν Σιντοπούλου, το πατρικό και παντρεύτηκε έναν Λιδή από τον Βόλο_[ταυτόχρονη ομιλία]

[mog042] Ιάσοντας Χανδρινός: Πώς μπορούσατε να συνεννοηθείτε με τους Γερμανούς; Είχατε *διερμηνέα*;

Νίκος Σκαλτσάς: Υπήρχε ένας *διερμηνέας*.

Ιάσοντας Χανδρινός: Υπήρχε κάποιος που ήταν λίγο ξενικό τ' όνομά του, τελείωνε σε ωφ; Ουσάκωφ ή κάτι τέτοιο;

Νίκος Σκαλτσάς: Όχι, ήταν Αρμένης.

Ιάσοντας Χανδρινός: Αρμένης.

Νίκος Σκαλτσάς: Αρμένης ήταν.

Ιάσοντας Χανδρινός: Ο οποίος μιλούσε τα γερμανικά.

Νίκος Σκαλτσάς: Ναι.

Ιάσοντας Χανδρινός: Εσείς τον γνωρίζατε; Προσωπικά;

Νίκος Σκαλτσάς: Ήταν, ήταν εδώ ψευτ_, έτσι σαν γείτονας αλλά μακρινός. Μακρινός.

[mog044] Γιώργος Κλαπάκης: (---) Κύριε Βαλαχά είπατε ότι ο αδελφός του πατέρα σας, κατ' αρχάς ποιο είναι το όνομα του αδερφού του πατέρα σας;

Θεόδωρος Βαλαχάς: Μιχάλης, Μιχάλης Βαλαχάς.

Γιώργος Κλαπάκης: Βοήθησε στην απελευθέρωση του, αφού συνελήφθη, μαζί με την Ευδοξούλα Μακρή η οποία ήτανε *διερμηνέας*.

Θεόδωρος Βαλαχάς: Ιδιαιτέρα του_.

Γιώργος Κλαπάκης: Ιδιαιτέρα.

Θεόδωρος Βαλαχάς: Ιδιαιτέρα του_.

Γιώργος Κλαπάκης: Αυτή είπατε ήτανε σύζυγος κάποιου κατοπινού υπουργού; Κατάλαβα καλά;

Θεόδωρος Βαλαχάς: Ναι.

Γιώργος Κλαπάκης: Ποιανού;

Θεόδωρος Βαλαχάς: Του Μακ(ρή), του Τάκου του Μακρή η γυναίκα.

μεσολάβησε και ο Μπαντάτσιος, ο πρόεδρος, γιατί ο πρόεδρος είχε, ήξερε τη γερμανική γλώσσα. Πρέπει να ξέρετε, μας βοήθησε πολύ και ο Μπαντάτσιος. Αν μερικοί λέγανε ότι ο Μπαντάτσιος ήταν φιλογερμανός ας πούμε, αν κι ήταν διορισμένος είπαμε, αυτό δεν το αμφισβητούμε. Είναι ανεξήγητο, γιατί να τον μαχαιρώσει ο Σούμπερτ [mog051] Είναι ο μόνος Εβραίος από τη Θεσσαλονίκη που επέζησε μαζί με την οικογένειά του επειδή γνώριζαν γερμανικά και ήταν διερμηνείς στο Άουσβιτς.

Άννα Μαρία Δρουμπούκη: Και η μητέρα σας, η Χέλα, γεννήθηκε;

Χάιντς Κούνιο: Η Χέλα.

Άννα Μαρία Δρουμπούκη: Η Χέλα.

Χάιντς Κούνιο: Η Χέλα. Χέλα είναι ένα καθαρά γερμανικό όνομα, ξέρετε. Γεννήθηκε το 19_, ήταν στο_, ήταν στο Πανεπιστήμιο της Δρέσδης, άρα θα ήταν, 22 ετών, ήταν στο Πανεπιστήμιο της Δρέσδης.

Και εγώ πήγα στη σχολή Ζαχαριάδου. Και εκεί έμαθα δυο γλώσσες πολύ καλά μάλιστα.

Τον βάλανε εκεί, και τον βάλανε σε εβραϊκό σπίτι. Που ποιος να το φανταζότανε, που ξέρανε ότι είναι εβραϊκό το σπίτι οι Γερμανοί. Αλλά επειδή ήξεραν ότι και η οικογένεια μιλάει γερμανικά, σου λέει αυτός θα χρειαστεί να μιλάει με κάποιον, ποιος ξέρει, τον βάλανε εκεί.

Raus, raus [γερμανικά] και schnell, schnell, schnell, schnell [γερμανικά, γρήγορα]_Τα 'χασαν οι δικοί μας. Δεν καταλαβαίνουν τη γλώσσα, τους ξυλοκοπούσαν περισσότερο. Εμείς οι τέσσερις ήμασταν οι μόνοι τέσσερις άνθρωποι σε αυτό και αυτό τυχερό για μας, τους τέσσερις, όχι για τους άλλους, που ξέραμε γερμανικά. Πηδάμε κάτω και αρχίσαμε γρήγορα να τους φωνάζουμε: "Παιδιά κάντε αυτό, κάντε εκείνο, κάντε εκείνο." Πού να καταλαβαίνουν οι άλλοι. [...] Οι Γερμανοί κατάλαβαν ότι: "Εδώ τους χτυπάμε άδικα. Δεν καταλαβαίνουν τι τους λέμε." Και ρωτάνε: "Ξέρει κανείς γερμανικά;" Η πρώτη αποστολή που ήμασταν εμείς, ήμασταν και εμείς η δικιά μας οικογένεια και οι τέσσερις ξέραμε γερμανικά. Γι' αυτό σώθηκε ένας, μία γυναίκα, η οποία ήξερε γερμανικά, η μητέρα μου, και καλώς σώθηκε, ας το πούμε. Ο πατέρας μου που ήταν Invalid [γερμανικά, ανάπηρος], κουτσός, σώθηκε επειδή ήξερε τα γερμανικά, το παιδί που ήταν μικρό, που δεν είχε δικαίωμα να ζήσει και η αδερφή μου που δεν είχε δικαίωμα να ζήσει, και αυτή σώθηκε. Όλοι οι άλλοι που δεν ξέραν γερμανικά (--), τους σκοτώσανε. Λοιπόν: "Ποιος ξέρει γερμανικά" βγήκαμε εμείς και οι τέσσερις μπροστά. "Εσείς και εσείς και εσείς οι τέσσερις", ανεξάρτητα της ηλικίας των μικρών που δεν_την αδερφή μου και εμένα που δεν είχαν δικαίωμα να ζήσουν, έπρεπε από την πρώτη στιγμή να τους σκοτώσουνε, διότι ήταν μικροί. "Θα κάνετε, λέει, Dolmetscher (μετάφραση)". Αυτό μας έσωσε και τον μπαμπά τον ανάπηρο έσωσε, από όλους τους τέσσερις, μόνο η μαμά είχε δικαίωμα να ζήσει ατομικά. Εμείς οι άλλοι τρεις ήμασταν για πέταμα. Και έτσι σωθήκαμε και αυτό μας έσωσε καθ' όλην την διάρκεια της ζωής του στρατοπέδου. Επειδή η μαμά και όλοι μας ξέραν γερμανικά, την μεν μαμά και την Έρικα τη βάλανε να δουλέψει στη Schreibstube [γερμανικά, γραφείο] και τη λέγανε τότε, είχανε Schreibstube [γερμανικά] και Politische Abteilung [γερμανικά, πολιτικό τμήμα]. Η Politische Abteilung [γερμανικά] ήταν άλλα θέματα, αλλά ξέραν γερμανικά και τα μεταφράζανε τα διάφορα έγγραφα και τα λοιπά_τον μπαμπά και εμένα, μας βάλανε για να

μας φυλάξουνε, επειδή ξέραμε γερμανικά, αλλά για να τα μεταφράζουμε αυτά που θα κάνανε το κακό το μεγάλο μες στο στρατόπεδο.

Άννα Μαρία Δρουμπούκη: Με τον πατέρα σας μεταφράζατε, ήσασταν μεταφραστές για κάθε νέα αποστολή που ερχόταν.

Χάιντς Κούνιο: Ναι, αλλά μόνο στο_ μόνο στο Auschwitz. Ναι.

Άννα Μαρία Δρουμπούκη: Θυμάστε εκείνη τη διαδικασία;

Χάιντς Κούνιο: Ναι, βέβαια_ [ταυτόχρονη ομιλία].

Κατάλαβαν οι Γερμανοί ότι η πρώτη αποστολή, τουλάχιστον, δεν καταλάβαιναν τίποτα και μας είπαν: "Με κάθε αποστολή θα 'ρθείτε στην ράμπα που έχει το τρένο και θα μεταφράσετε τις διαταγές. Η μαμά από την άλλη πλευρά. Εσείς θα πάτε Politische Abteilung [γερμανικά] και θα καταγράφετε τους νεκρούς".

Άννα Μαρία Δρουμπούκη: Με τους άλλους Έλληνες Εβραίους είχατε επαφή; Ή καμία;

Χάιντς Κούνιο: Κατά τη διάρκεια του στρατοπέδου;

Άννα Μαρία Δρουμπούκη: Ακριβώς.

Χάιντς Κούνιο: Είχαμε. Μας καλούσαν για να κάνουμε μετάφραση. Είχαμε.

Άννα Μαρία Δρουμπούκη: Γνωρίζατε_

Χάιντς Κούνιο: Δυστυχώς. Είδαμε και τέτοιες σκηνές, είδαμε πως τους τραβούσανε. Με τη μετάφραση που κάναμε βλέπαμε και τι γινότανε. Μας φέρναν στον σταθμό: "Εσείς θα γίνετε μεταφραστές", αυτοί δίνουν τις διαταγές και τους έβλεπε εκεί τους φουκαριάρηδες.

Το Schneiderei Kommando [γερμανικά] που μας βάλανε για να μας έχουν πρόχειρους, για να κάνουμε τις μεταφράσεις, είχε παράθυρα, τα οποία τα είχαν ασπρίσει να μην βλέπεις απ' το παράθυρο. Απέναντι από το κτήριο, γύρω, γύρω τα ηλεκτροφόρα σύρματα, το επόμενο κτήριο μετά τα ηλεκτροφόρα σύρματα, ήταν το κτήριο όπου εργάστηκε η μαμά και η αδερφή στο τέτοιο, στο, στο κομάντο το δικό τους. Εκεί τους βλέπαμε. Είχε, ολίγο αυτά τα παράθυρα, αυτό ήταν αυστηρά απαγορευμένο γιατί ήταν το παράθυρο, μετά ήταν δύο ηλεκτροφόρες σειρές από σύρματα και απέναντι το κομάντο που ήταν της μαμάς μου. Δούλευε στο ε (---) Politische, Politische Abteilung [γερμανικά]. Έτσι το λέγανε. Και έκανε εκεί και αυτή μεταφράσεις, καθιστά κλπ.

[mog055] Μάλιστα, την ημέρα της συλληψεως έπεσα πάνω σε φορτηγό που είχε απάνω φορτωμένους και δίπλα στον οδηγό, συνοδηγός ήταν ο επικεφαλής των δηλωμένων εβραίων, ο οποίος λεγότανε Ισαάκ Σασών. Αυτός ήταν ένας από τους εβραίους τους Έλληνες που κάναν στο Γκαίρλιτς, με τον πατέρα μου και ήξερε τα γερμανικά. Αυτόν τον χρησιμοποίησαν οι Γερμανοί ως *διερμηνέα*. Και αυτός κάποια στιγμή έρχονται και ανταμώνουμε, κατεβαίνει απ' τ' αυτοκίνητο και έρχεται καταπάνω μου. Λέω τι θα κάνει τώρα αυτός, θα με προδώσει; Αλλά, σταμάτησε στα μισά, θυμήθηκε ότι εγώ δεν ήμουν δηλωμένος προφανώς, ξαναγύρισε και φύγανε. Με φορτωμένους απάνω το γερμανικό το αυτοκίνητο.

Αντώνης Αντωνίου: Άρα σκόπιμα επέλεξε να μην σας, εκείνη την ώρα να μην σας_;

Μηνάς Σαμπετάι: Αυτό το συμπεραίνω, γιατί να μην με καταδώσει;

[mog056] Αντώνης Αντωνίου: Θυμάστε εσείς συνεργάτες των Γερμανών, τότε και τα ΕΑΣΑΔ;

Μαριάνθη Ναχμία: Αυτοί_, έναν Παππά θυμάμαι μόνο, που ήταν ο ρουφιάνος των Γερμανών. Ήξερε Γερμανικά, έναν Παππά.

Αντώνης Αντωνίου: Πού ήταν αυτός ο Παππάς;

Μαριάνθη Ναχμία: Αυτός, έχει μια πολυκατοικία εκεί κάτω, δεν ξέρω πού ακριβώς είναι_, ε, εκεί έκανε να πούμε το *διερμηνέα* στους Γερμανούς.

Αντώνης Αντωνίου: "Παππάς", κυρία Μαριάνθη, εννοείτε ήταν τ' όνομά του ή ήταν ιερέας;

Μαριάνθη Ναχμία: Όχι, Παππάς τ' όνομά του.

[mog060] Γιώργος Κλαπάκης: Κύριε Τάσο, επίσης, κάποια στιγμή προσπάθησε η οργάνωση να σκοτώσει κάποιον *διερμηνέα* των Γερμανών;

Αναστάσιος Μουκάκης: Κάποιον;

Γιώργος Κλαπάκης: *Διερμηνέα*.

Αναστάσιος Μουκάκης: Ναι.

Γιώργος Κλαπάκης: Έγινε κάποια προσπάθεια να σκοτώσουν κάποιο *διερμηνέα* των Γερμανών

εδώ στην Τρίπολη;

Αναστάσιος Μουκάκης: Ε, καλά τον σκοτώσαν στο δεσποτικό μέσα η καλόγρια.

Γιώργος Κλαπάκης: Πώς έγινε αυτό;

Αναστάσιος Μουκάκης: [γελάει] Εκεί έχει, εκεί ένα βράδυ είχε δώσει η καλόγρια Σωφρονία, πώς το λέγανε; Τα 'χω γράψει τώρα, δεν ξέρω, δεν ήξερα τώρα. Τον πήρε στο δεσποτικό μέσα, τον έβαλε στο κρεβάτι να κάνει έρωτα, από κάτω ήταν ο αντάρτης με το μαχαίρι, τον εμαχαίρωσε, τον πήρε στον ώμο του και τον ήφερε στον Μάρτυρα Δημήτριο. Το εκκλησάκι απέναντι στο πεζοδρόμιο. Στου Τζάφα το σπίτι από κάτω τον παράτησε κι έφυγε [γελάει].

Γιώργος Κλαπάκης: Πώς λεγότανε αυτός;

Αναστάσιος Μουκάκης: Δεν θυμάμαι.

Γιώργος Κλαπάκης: Ο *διερμηνέας*. Μήπως λεγόταν Λέκκας;

Αναστάσιος Μουκάκης: Ο Λέκκας, ναι. Ναι [γελάει].

[mog067] Κερασία (Ερση) Μαλαγιώργη: Όταν ήρθαν οι Γερμανοί στο χωριό, είχε μόνο Γερμανούς ή είχανε και Έλληνες μαζί τους;

Χαϊμ-Βίκτωρ Μιζραχής: Είχανε βεβαίως, είχαν *διερμηνείς*, είχαν ορισμένα καθάρματα, τα οποία ήταν συνεργάτες των Γερμανών. Ξέρεις πόσοι ήταν συνεργάτες των Γερμανών τότε; (---) Άλλοι για λε(φτά), για λεφτά, άλλοι για να_. (4) Δυστυχώς σε τέτοιες περιπτώσεις δε λείπουν οι παλιάνθρωποι.

[mog068] Την επαύριο, το βράδυ, η ώρα δυο, έμπαινε μέσα ένας σκύλος τέτοιος μεγάλος, με δύο Γερμανοί. Και λέει ένας Σπαθα_, ένας Σπαθαδάκης Κρητικός, ήταν *διερμηνέας*, λέει: «Παιδιά, θα διευκολύνω την κατάσταση, θα φωνάξω τα ονόματα», λέει, «όσοι, όσοι ακούσουν τα ονόματά τς (τους), θα βγουν έξω».

[mog071] Μου λέει: «Σηκωθείτε, οι Γερμανοί ήρθαν», αυτοί με τα, με τα πέταλα εδώ πέρα [δείχνει στο στήθος] [θόρυβος] το, με το αυτό οι Γερμανοί. Τέλος πάντων, ήρθαν μαζί με το, με έναν *διερμηνέα*, ήρθαν αυτό_, (ακατάληπτα φωνήματα, 1 δευτ.), πήγαν επάνω, επάνω ήταν ένα ανδρόγυνο που δεν είχε παιδιά. Τους συλλάβανε, είχαν δηλωθεί. Μας_, είδαν, είδαν κι εμάς, εμείς δεν έχουμε ταυτότητα αυτό, φύγαν. Δεν μπορούσαμε όλοι να φύγουμε. Μετά ξανάρθαν(ε), ξαναήρθαν πάλι, είδαν την ταυτότητα της αδερφή μου, είδαν το, το, τον γέρο Αβραάμ, αυτό λέει: «Εβραίοι είστε». Αυτό γιατί το κα(κό), το μεγαλύτερο κακό ήταν αυτοί, οι, οι, οι *διερμηνείς*, πώς λεγόντουσαν αυτοί, αυτοί που_; Αυτοί κάναν το μεγαλύτερο κακό, καταλαβαίνετε.

Κερασία (Ερση) Μαλαγιώργη: Την πρώτη φορά πιστεύετε ότι δεν μπήκανε να σας πιάσουνε, επειδή δεν είχατε δηλωθεί;

Έστερ (Νάκη) Μπέγα: Όχι, κάνανε έλεγχο, πιάσανε αυτούς επάνω και κάναν έλεγχο κι εμάς (ακατάληπτο, 1 δευτ.) τι ταυτότητες, αυτά. Δεν δείξαμε την ταυτότητα. Αυτά τη δεύτερη φορά, έδειξε την ταυτότητα η αδερφή μου, είδαν το Αβραάμ αυτό εκεί. Ήταν κι αυτός ο προδότης μαζί ο, ο *διερμηνέας*. Αυτοί κάναν τότε μεγάλη ζημιά οι_.

Τώρα πώς δεν πιάσαν(ε) τον μπαμπά της και τον άντρα της, τον αδερφό του άντρα της απ' την, απ' τη νύφη της; Δεν ξέρω πώς πιάστηκαν αυτές, πιάστηκε η ξαδέρφη μου και η νύφη της με το παιδάκι, ήταν ενός έτους το παιδάκι, αγκαλιά. Και πώς συνεννοηθήκανε με τον, με τον *διερμηνέα*, πώς συνεννοηθήκανε, δεν ξέρω. Και πηγαίνουν εκεί και λένε (ακατάληπτα φωνήματα, 1 δευτ.) «Γιατί μας πιάσατε; Εμείς δεν είμαστε Εβραίοι. Ταλαι(πωρώ), ταλαιπωρώ το παιδάκι, μικρό παιδάκι», λέει. «Δεν είμαι_, έτυχε να είμαστε σε σπίτι εβραϊκό», λέει, «και μας πιάσαν(ε)». Και τους αφήσαν(ε), αλλά ύστερα με τον *διερμηνέα* μετά που (ακατάληπτο, 1 δευτ.), ζει αυτή η ξαδέρφη μου, η άλλη η νύφη πέθανε. Είναι στο Ισραήλ, πιο μεγάλη από μένα [η Ε.Μ. πειράζει την μπλούζα της και κάνει θόρυβο το μικρόφωνο]. Και μ' έλεγε ύστερα με τον *διερμηνέα* που' θελε να τους πάει σε ξενοδοχεί(ο), ξενοδοχείο, τι τραβήξαν, (ακατάληπτα φωνήματα, 1 δευτ.). Τους ζη(τούσε), ζητούσε λεφτά, αυτό, τι_. Πώς ξέμπλεξαν ύστερα με τον *διερμηνέα*.

[mog078] είναι εύκολο να μας πείτε πάλι την ιστορία αυτού του Γεωργακάκη που δεν ήθελε να γίνει *διερμηνέας*; Να την γράψουμε.

Χαράλαμπος Βιδάκης: [χαμογελάει] Α, του Γιώργη, ναι. Αυτός, ήμαστε σε, στη φυλακή στη Μπάνιτσα [Banjica], στο Βελιγράδι. Λοιπόν, τι εκάναμε τώρα, κάναμε και μια Λαμπρή εκεί δα. Εκουβεντιάζαμε, εκάναμε βόλτα έξω. Και έτυχε να πούμε, να βρεθούμε φίλοι. Εγώ (πιο) μικρός βέβαια απ' αυτόνε. Και μου 'λεγε ιστορίες τώρα. Του αντάρτικου. Γιατί από κεί που ήταν αυτός, ήτανε μεγάλο αντάρτικο.

Ιάσοντας Χανδρινός: Στο Κουστογέρακο.

Χαράλαμπος Βιδάκης: Ναι, Κουστογέρακο. (6) Αλλά τον πρώτο μήνα απόθανε. Και του το 'λεγα: "Μωρέ, εσύ", του λέω, "δεν έχεις δουλέψει ποτέ σου." (8)

Ιάσοντας Χανδρινός: Και τι σας είπε; Γιατί δεν ήθελε να πάει *διερμηνέας*;

Χαράλαμπος Βιδάκης: Μου λέει: "Αυτό που θα σου πω, που μιλάμε, δεν θα πεις", λέει, "πουθενά τίποτα. Είναι ο προορισμός μας να πάμε να δουλέψουμε και να πεθάνουμε, στα στρατόπεδα. Ο προορισμός μας", λέει, "είναι αυτός. Λοιπόν, εγώ θα βρεθώ *διερμηνέας*. Θα περάσω ωραία, θα περάσω καλά. Αλλά όλοι οι άλλοι θα πεθάνουνε". Κι από τσι πρώτους απόθανε κιόλας.

[mog083] Και πήγε στο Βόλο ο πατέρας μου. Όταν πήγε στο Βόλο, μόλις τον βλέπει ο *διερμηνέας* εκεί πέρα, ο_ του διοικητή, του λέει «Άκου» λέει «κερατά Εβραίε εγώ θα το πω ότι είσαι Εβραίος και θα σε μπαγαλώσουνε ρε. Δώσ' μου λεφτά, ειδάλλως θα σε προδώσω.». Λέει ο πατέρας μου «Εγώ δεν είμαι Εβραίος. Εγώ είμαι Παπαοικονόμου και δε σου δίνω φράγκο. Δεν έχω και λεφτά να σου δώσω.» Πάει αυτός μέσα και λέει «Έχω έναν Εβραίο έξω». Ο άλλος όμως ήτανε ήδη τηλεφωνημένος από τη Λάρισα και τον διώχνει κλωτσοπατιναδών έξω.

[mog085] Άκουσα επίσης ότι στο [γερμανικά] Άουσβιτς [Auschwitz] ήτανε ένας νεαρ(ός), ένας νεαρός από τη Θεσσαλονίκη που ήξερε γερμανικά και οι Γερμανοί τον πήραν να, να δουλεύει με έναν αξιωματικό και αυτός ο αξιωματικός ήταν υπεύθυνος να στέλνει τους ανθρώπους στη, στη δουλειά. Και αυτός ο Έλληνας ο, ο Εβραιοέλληνας αυτός είχε μία καλή θέση σ' αυτό. Και όταν πλησίασε εμένα που ήμασταν εδώ, του είπα: «Να με βάλεις στο

σχολείο κτιστών». Εγώ στο βιβλίο μου που έγραψα, έγραψα αυτό και αυτός έγραψε ένα βιβλίο κι είπε ότι άκουσε ότι το είπα [χαμογελάει]. Έχουμε απ' τις δυο πλευρές. Και με έστειλαν στο σχολείο κτιστών. (--) Τώρα το σχολείο των κτιστών ήταν ένα_.

Κερασία (Ερση) Μαλαγιώργη: Πώς τα κατάφερε;

Μοσέ Αελιών: (--) Αυτός ήταν ο, ο αυτός που (ακατάληπτο, 1 δευτ.). (4) Δούλευε με αυτόν τον Γερμανό που έστειλε. Κι ήταν σε καλές σχέσεις και πήγε πίσω, του είπε: «Στείλ' τον». Και μ' έστειλε.

Κερασία (Ερση) Μαλαγιώργη: Συγγνώμη λίγο, θέλω λίγο να επιμείνουμε στην περίπτωση του. Πώς λεγόταν αυτός ο άνθρωπος; Ο, ο Θεσσαλονικιός αυτός πώς λεγόταν;

Μοσέ Αελιών: Ήταν ένα χρόνο νεότερος από μένα και διασώθηκε. Και κατοικούσε εδώ στο Μπατιάμ, όχι, εδώ κοντά στο Μπατιάμ και πέθανε πριν από ενάμιση χρόνο.

Κερασία (Ερση) Μαλαγιώργη: Πώς λεγόταν, το όνομά του;

Μοσέ Αελιών: Α. Τζάκο Μαέστρο. Τζάκο είναι Ιακώβ, Τζάκο. Ιακώβ είναι εβραϊκά, Τζάκο είναι στη Θεσσαλονίκη, τους λένε. Μαέστρο είναι καθηγητής. Το όνομά του είναι Τζάκο Καθηγητής. Δεν ήταν καθηγητής, αλλά ήταν_, αυτή_, αυτό ήταν το όνομά του.

Κερασία (Ερση) Μαλαγιώργη: Γνωρίζετε αν είχε καταφέρει να βοηθήσει κι άλλους ανθρώπους;

Μοσέ Αελιών: Είναι ένα βιβλίο γι' αυτόν που βοήθησε πολλούς ανθρώπους. Και τον_, στο βιβλίο που έγραψαν γι' αυτόν, αυτός (ακατάληπτο, 1 δευτ.) δεν ξέρω πώς, εκεί τον λένε «Ο άγγελος του [γερμανικά] Άουσβιτς [Auschwitz]».

Κερασία (Ερση) Μαλαγιώργη: (---) Στα εβραϊκά είναι;

Μοσέ Αελιών: Στα εβραϊκά. (---) Έχω δω το βιβλίο.